No. १२९१

Title कारक वाद:

Author म.म. जय भट्टाचार्य:

Extent २ Age १८६४

Subject न्याय वैशेषिकम्

कारकवादः

१२५१

तथा वशिष्ठस्याहिंसं वा न रुद्र हत्वोक्तम् तस्मादेवोधः इमा हुः । सह हस्तास्तिः पुष्टैः भौरं वस्तिनिगर्भीमा दैवु
नपुभायत्नेवकर्तृत्वोभावेपि सहप्रयोगेपि घमानेमध्याहूत एन विघमानत्वं साद्धिवं । अन्न एव यस्य घमा
नसहायैवत्नोपत्निशाखिस्फाः । धर्मेनधनी गोत्रेणागार्ग्यः प्रह्लमाभिहूष्प इमादैनत्नीपादभेदेः धामामि
अथनस्यान गोत्राभिन्नगार्ग्यकुलोमन्वः सौहार्जिके इम लोपत्नावोलम प्रयुः । अंबत्ने पदस्वसाहत्निकार्थ
त्वात । अभिहवपदस्यानुसत्नोपत्नावर्यत्वा । इतिदिकु । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति पाणिनि
सूत्र । नाल्क्रियाकारणीभिनेतनाक्रियाकर्मणा यमभिप्रैति फलभागित्वेनोद्देश्यीकरोति स सम्प्रदानमि
ति सूत्रार्थः । कारणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति फलितं तस्मात्मागच्छतीत्यत्रगम
नकर्मग्रामजन्यसंयोगादिभागित्वेनोद्देश्यस्य चैत्रादेस्तत्क्रियायां सम्प्रदानत्वाभावात्तद्वारणाय कारणीभू
तेति । गमनक्रियायां ग्रामस्याकारणत्वान्नदोषः । दानादौ तु देयादिकारणमिति मन्तव्यं संगतिः । पितृत्व
गौद्देशेन कृतनगोदानादित्यत्रदानजन्यफलभागित्वेन यापितनोद्देश्यत्वान्तोजन्यफलभागित्वेनेतिनापितृत्वा

गा॰ भा॰

१२

देः संभवाननत्वं । अनएव पिण्डेयोगां द्दानीतिनिमयोऽः । पदिष्यादिष्टद्वारा योगोऽपि जन्मनफले द्दनागोः पि

शेषल्वीभुमाद्द्विष्यनीतिचोभिहंखिल्तहफलेकर्मजन्मत्वंमहत्वाद्वा वंशात्ययांचलक्षेोधान्यर्थनावच्छे

दकत्वेनफलविशेषंपित्तस्वर्गादिकंतुननयेमहादेवः । इत्यंचधिप्रापयोगां द्दानीमाहोलंभवित्वेनपरोक्षा

विषयत्वेचतुर्थ्यर्थः । नचयानत्वर्थेनावच्छेदकफले । नेनी । निवृत्तित्वंद्वितीयार्थः । चैत्रश्चैत्रापग्रामंग

च्छतीतिप्रयोगपारणापपत्तेः । यत्फलनःपरेतिनदेवं । गमनक्रियायांग्रामजन्मत्वाभावेनैवाद्दोषान्तज

न्मभागानुकूलत्वतिमानिमचपथीः । पूर्वजन्मफलप्रकारकेच्छाविषयकत्वक्रियाप्यदिचतुर्थ्यर्थः । प्र

त्यनिष्ठैचिप्राप्तूनदेकदेशेजन्मत्वेकर्मगोगपारदिदहपकलाप्रवंधेनान्वयः । तथाचविप्रप्रियपकगो

जन्मफलप्रकारकेच्छाविषयकगोचपत्तिस्वत्वध्वंसपरस्वत्वानुकूलभागानुकूलकृतिमानिमचपथी

तितिः । नत्रो । गोजन्मफलस्यप्रश्नेस्वनहवनपाठिप्रविषयिकापागोजन्मफलप्रकारकेच्छानमूर्यंक गम॰

लस्यद्दानेऽसंभवानादशोच्छापापूर्वदानत्वानगोरवोच्य । एवंरत्नायोऽप्यमाभिर्मतेचनीमाहोसंयोगानुक १२

त्वदृष्टद्वारकक्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। यत्तु हस्तित्वेनेच्छाविषयसंयोगानुकूलदृष्टद्वारकक्रियानुकूलव्या
पारानुकूलत्वे निमानिमच्चपधीः। अतः क्रियानस्य धात्वर्थत्वे तत्र सम्बन्धघटितस्यानेनानुगतस्य क्रियापावेत्ता
पेन्नपोरपरस्पमवेनत्वात्। नचैवं पपमायत्तमामिंयन्तीति नस्यात् धात्वर्थतावच्छेदकक्रियापावत्तावच्छिन्ना
दितिवाच्यं। अथ क्रियास्वैव धात्वर्थत्वमिति नुनपुंकं नहि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकं नयाधात्वर्थतावच्छेद
कसंयोगस्य वृत्तेर्गमेत्यात्। दृष्टद्वारसंयोगत्वादेर्धात्वर्थ इति तु नपुंकं न हि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वे।
पाधानोः कर्मकत्वधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वात् त्यागाद्वस्ता द्विकर्मकत्वं च स्यात्। अथ ज्ञानार्थयाम नयतीति
वाद्विकर्मकत्वे स्यादिति नाशकनीयं क्रियानायीत्वे फलहत्वाभावात्। नाद्दशक्रियानुकूलव्यापारत्वं व्याप्ति पाप
येवा द्वितीयार्थवृत्तित्वाच्च यातः क्रियावच्छेदकसंयोगेनुयत्तायेमा। तेनुर्थीयस्योद्दयत्वस्यैवान्वयो नाद्वेती
पार्थस्यानुमनिवेशियात्। यनु योसमभिव्याहृतस्यैव च। शियधात्वेस्ता दृश आपारार्थत्वात्। अत एवाजां
ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामस्य नसंप्रदानत्वं अत्र हि संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारः प्रागत्वादिर्धात्वर्थः इति

का॰ वा॰ पादत्वार्थोऽस्मिन्नंशे योगे ग्रामपदे तन्नाद्वितीयार्थः क्रियायामन्वयेतेनात्र द्वितीयार्थोऽन्वेति। तथैव ग्रामन्नेतेः
१३ नाहं शक्यत्वधात्वंशे न ग्रामादेरानुदेश्यत्वान्न संप्रदानता। तयोरुद्देश्यत्वविवक्षायां तु ग्रामाय ग्राजानयतीति भव
13 त्येव कर्मणोऽपि इति द्विकर्मकेऽनुमन्यमाने द्वयवस्थानुभागित्वेनोद्देश्यत्वे संप्रदानत्वं। मागोर्न्न विवक्षागामा यस्मै नवि
कर्मणैव रोचते ऽतस्ते संप्रदानत्वं। कर्मणा नाशनन कुर्मिण्णोपपमभिप्रैति न तत्संप्रदानं यिति कर्मणौ मा दिसमामाथः अनेन
यस्म प्रतिपत्तेः स्येः इति संप्रदानसंज्ञा प्रवर्तते। आघ्रोति पित्रा द्वेनेत्यत्र भागित्वेनोद्देश्यत्वं किन्तु प्रोनिधाम
नयेति संप्रदानत्वाभावेन संप्रदानत्व नुध्यसंभवात्। मः स्वस्ती मा दिसमुन्नारोगानवचन पी। एवं च धनं पो
द्यमानिंद्र॰ नी॰ प्र॰ हो संप्रदानत्व योगोपो गाम्बन्नुध्या प्राप्त्यर्थः। अनेन एव तातवैस् लोकं युं वेति पित्रा बहूनं प्रेव
पत्नी मादेयात्वर्थतावच्छेदक फलेनोद्देश्यत्वाभावेपि चतुर्थी।। विभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो मोचनं तं स्येयो राम॰
गानुकूल क्रियानुकूलव्यापारः प्रेषणं। मिति धात्वर्थतावच्छेदकक्रियापाहूपफलशालित्वेन शत्रुमित्रपोः १३
उद्देश्यत्वात्। स्पृहं चतुर्थी कोदिजमपक्वेवगाघल्लजम॰ रथ्यादि हूनजमयानीताना दिफलशालित्वेनोद्देश्यत्वमे

यवत्तायेमादिचनुर्थीत्रयार्थः। नच गुरुस्मीमुद्देशेन गुरुस्तुत्या पदेनेग्राह्येगा द्दतानीति प्रयोगः। वहून्नमस्य
स्मात् नयाधिवत्तापाभिप्रेतान। अन एव राजेकसंबंधित्वस्यनामर्थविहिपत्वोजेकस्यावहूनां द्दतानीति प्रयो
गः। वहूनां नमस्कृतभागिनयो द्देश्यमानत्वेनुनेकापवृत्तं द्दतानीमेवमभवति। नचैवं स्याद्दानवधिपितृत्वादेः
मीतिभाजिनयोद्देश्यत्वात्तनसंप्रदानचतुर्थ्येयोपपत्तेर्नमः स्वस्तीमादित्यवांनत्यर्थ। पान्तिं स्वीत्वे पाकर्मज
मयः स्वभाजिनेनोद्देश्यत्वस्येयगोणतंप्रदानत्वस्यपतत्वान्नमः पदार्थादेः क्रियान्ताभावेनप्रत्यकृस्तत्रप्रणाव
नान्। नोरद्युपदेत्वनेकत्वेन हूः धेश्यापरानं तंधात्येनीमोतेनुनेनान्ताद्देः संप्रदानन्ता। किं तु नृत्यर्थीनोप्रियमाणाः
धारेत्रनमर्गो द्दतिमुख्यानां संबंधमात्रेचतुर्थीतथाचनतुर्थ्यासंबंधोधानेनानृविनात्यर्थानां प्रियमाणाःधारे
नुपतो द्दतिमुख्यानांसंबंधमात्रेचतुर्थ्योनेनेनविषयनावोध्यते द्दतिनाद्देश्याविषयः फलं हद्द्याघ्रयेः प्रवदीनमं
मीकृमद्रव्यग्रहणांधाणांवेश्यपस्यशानकर्मकता द्दशाद्रहणाश्रयोस्मस्यार्थः। संप्रदानस्यकारकत्वं धा
त्वर्थतावच्छेदकफलनिष्पादकत्वेन द्दत्वेम नुमानिप्रकाशानेनवक्तुंशिष्याप्रमापदानसंपादनेनवेमाहः। मा

का॰ वा॰ गतमास्यत्वजननकत्वो वेत्वं संप्रदानत्वं श्राद्धादौ पित्रादेर्न स्यादिति काः रः रुद्रापगां ददानीमासादयापि गोत्रान्तं स

२८ दानत्वमुद्देश्यत्वात्स्पर्शविशेष्यत्वात्कर्त्तुः । यत्कर्माक्षिप्तान्नमविभागाश्रयत्वमपादानत्वं । वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पत्रा

15 देरपादानत्वं स्यात्तत्रापि प्रकृतौ पति । अत्र पंचम्या विभागजनकत्वसम्बन्धेनाभावे प्रतियोगितावच्छेदकत्वं चार्थः

विभागेः मेघाभावे च वृक्षोः चैति । तथा च वृक्षत्वविशिष्टविभागजनकत्वसम्बन्धेनाभावप्रतियोगितावच्छेदक

पतनोनाश्रयः पत्रमिति तथार्थः । तथा च ध्रुवमपायेपादानमिति पाणिनिसूत्रे । अपाये विभागे ध्रुवं निश्च

लं प्रकृते पंचम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिक्रियाश्रयभिन्नमिति तदर्थः । धावतोश्वात्पतितेत्यत्र धावदश्वे देशविभो

गहेतुक्रियावत्त्वे । विप्रकृतेन पंचम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिनी या पतनक्रिया तदाश्रयत्वमश्वस्य नास्ति । स्वं स्वजन्यविभाग

श्रयत्वेन वृत्तादेरपादानत्वेऽतातामांगेम्यं दन इत्यविभागादतः क्रियेतिस्य कर्मकथनार्थपदं । अथ व्याघ्राद्बिभेतीत्यादौ

तु पंचमीनायादन्येत्वंपि तु हेतुत्वे इत्यग्रे वक्ष्यते । धात्वर्थतानवच्छेदकफलेन विभागो । विशेषणत्वेन वृक्षं त्यजतीत्य तम॰

गरमादौ वृत्तादेर्नापादानत्वं । यतु विभागावच्छिन्नक्रियाश्रयसमर्थेतराविभागो विभागविशिष्टक्रियाजन्य २८

त्वाभावान्नाग्रे दोष इति। तन्न। तत्र्थवः संयोगाद्विभक्तक्रियायाः प्रसर्पणतयाः तमेव यापत्तेः विभागे फलोपलब्धिन
व्यापारजन्यत्वे नेमपत्र अनुत्पत्तिमिति दिकू। वस्तुतः छिन्नजनने नेदृशाः सेविभागा वृधित्वम्यापारानत्व मवधित्वहपस्तं यंध
हपवंच पूर्वः। स्पापर्ये विभागेष्वयमेवधिमनमव्यापारानमिमपिपाति निरस्तार्थः। तथा च वस्तुतत्निष्ठा व्रषिता
निष्ठफलविभागाश्रयः परोमिमत्कयाकार्थः। नचैवं लब्धा छिन्नजनने इमपि स्पा। न। स्वजन्ययोगिफलत्वविशिष्ट
संयोगच्छिन्नस्यावधिफलत्वे विशिष्ट विभागस्यापि तच्छिन्नमभावात्। इत्थं च व्यापारानवच्छेदं जमीचनानार्थमेवेतिवो
ध्यं। धावतो भ्वामानित इत्यादावपधित्वमेवपंचम्यर्थ इति कश्चिन्न। भाग्राच्छिन्नतिशायोः परित्रापतन इत्यादौ पं
चमीनापादाने किंतु भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सूत्रेणानुशिष्टाहेतुत्वार्थिकाधातोरथ्वया यथा वर्षं भयं भयाभाव
श्चार्थः। पंचम्यर्थः हेतुत्वं धात्वर्थं भयेधात्वर्थतावच्छेदकेरभयेचेति। भ्राम्रपतनत्वपाया एवपपाएवमाप्याता
र्थः। तथा च भ्रामाद्धेतुकभयाभावपरपराप्यस्यशत्रुहेतुकभयाभावानुकूलव्यापारवानिमं तस्यार्थः। इत्थं चाहे
तुपंचम्येवोपपद्यते अनुपपत्तिरत्रैपचार्थमिति बोध्यं। एवं कृपादिंधं चारयतीत्यादौ पंचम्यामथ संयोगानुकूल

का.वा. क्रियाहेतुवचनं द्वितीयायाधात्वर्थव्यापाराश्रितत्वं स्तिसंधातो विरोधि व्यापारार्थः । तथा शैलं धवं ति कूपति ष्टा
१५ धः संयोगानुकूलक्रियाधिरोधिव्यापारविषयफलशालित्वमाधितिना कर्म्मेत्यन्वयकः फलाधिकरणतायस्यापि पितिवं
15 ऽकत्वेवरमाणेवादोप्यधः संयोगाभावाभावेनाक्रिडतत्रात्तभ्यन्तः अतएव द्वितीयायाः पतनं पंचम्याधात्व
र्थतावच्छेदकाभावानुवृत्तित्वं धातोर्व्यापारानुकूलव्यापारार्थः तथा च वृक्षपतनं धपतनाभावानुकूलव्या
पारविषयफलशालित्वमाभिमतं व्यापारार्थः पर्वतस्य पतनमप्रति द्वंद्वेत्र संभवो न किंतु धातो भावानुकूलव्या
पारः पंचम्यार्थत्वं द्वितीयायाः अतिप्रोक्तत्वमनुयोगित्वं वाधात्वर्थतावच्छेदकीभूतो भावाश्रितत्वमर्थः अ
भावश्च कपालादिसमभिव्याहारानपतनादिना तज्जन्यार्थः संयोगादिना वा संबंधेन तथा च वृक्षपतनं धर्मप्रति
योगिकाभावानुकूलव्यापारविषयफलवानिति वाक्यार्थः एवमेतेन स्नानस्य विधानाद पुंसि दंडापत्तीना
रोपसंधि विधानस्य विप्रस्य भोजनमप्रति द्वंद्वेत्रापि भोजनादिसंबंधेन विधानत्वमित्रप्रतियोगिकाभा एम.
वानुकूलव्यापारविषयफलवानिमवधीः पटेतु कृपायां धनिमत्रस्य विषयान्याद्दत्तमित्रयथानेः पतं १५

न्मा। द्वितीये भोजनप्रभवत्वाभावानुकूलव्यापारश्च पंचम्या आद्येऽवच्छिन्नत्वं द्वितीये कर्तृत्वम् प्रभवत्वद्वितं
यार्थः। द्वितीयापाश्चकर्तृत्वमर्थः। धात्वर्थतावच्छेदकीभूतेऽभावे यथा तत्पदनादेरधिकरणत्वेन द्वितीयावच्छि
न्नस्य पंचम्यर्थद्वितीयार्थेऽभावस्य प्रतियोगित्वेनान्वयो भवति वैशिष्ट्यमानं। तथा च पतनसामानाधिकरण्ये यः कृपाव
च्छिन्नतावच्छेदकतालोभप्रभावसत्त्वहेतुकूलव्यापारविषयकफलवानिति माध्यस्थ्यभोजनसामानाधिकरण्यविषयकपालनक
र्तृत्वमित्यवच्छेदकतालोभप्रभावसत्त्वहेतुकूलव्यापारविषयकफलवानिति द्वितीयस्यार्थः। आकाशं न पश्यति
पश्येनोपेमासे द्वितीया पापविषयवित्वंलले त्रणपाघणादिवृत्तित्वं चयोधाने। धातुनानालौकिकविषय
तावच्छिन्नं चान्यत्वं यत्न पसे। एवमाख्यते। तथा च लौकिकप्रत्यक्षसामान्यप्रयोगाकाशविषयित्वघणादिवृत्तितो
भयाभावत्वान्प्रतियोगिनिरूपकेऽधिकरणे सर्ग्यः। आकाशविषयकयाच्छतोपनीतेन पानेपिलौकिकविषयितान
वच्छेदकाकारविषयित्वे चेन्न तज्जितिलोभप्रभावस्य सत्यान्वितीर्थः। एवमन्यत्राप्यूह्यं सिद्धस्थले बोध्यमित्याहुः
।हिमवतो गंगाप्रभवतीत्यादौ पंचम्या हेतुत्वं धात्वर्थे हसंनिार्ध रसपुंसं। तादृशजनिकर्तृत्वगिनानयोपपत्तौ प्रभवः प्र

का.प्र. भवः इति सहचैव पर्यालोचितं किंतु सकलशैलाभवनं प्रकाश्य आद्य वीक्ष्यः संयोगसहृतो धात्वर्थः बहिः पदार्थः पर
१८ स्परं वेदं। यं च पञ्चार्थः संयोगध्वंसाभाव विहितो न रक्तेण इतित्वं आख्यातार्थः आश्रयत्वं। तथा च हिमालयसं
17 योगध्वंसाभावविहितो न रक्तमाद्य पृथिवी संयोगाश्रयत्वं तद्योगे सर्वथः। वैकुंठलक्ष्मीतो वा गगनाश्रम वनीम
ग्रयोगात् तस्य च्छेदि विहितेति: आद्येति वैकुंठसंयोगध्वंसाभावविहितो न रक्तलोप संबंध प्रकाशे संयोगध्वंसाभा
वविहितो न रक्तलो आद्य स्वत स्वाभाव दृष्टो वः वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुः खंडमाखंडलस्येति माद्यु ध्येयं तत्र
वहिः पदार्थो वल्मीकाग्रोद्धूत इति विशेषः। कृष्णासमागमेऽनपेते शिशुपालः अध्यपास समागमपतेयात् इत्या
दौ आगतो रस सहित्यतां च स्याः कर्मत्वमाख्यातस्याश्रयतार्थः श्रीकृष्णेन सहते अश्वपतेन सहते इति वि
वरणात् असहित्यतां च द्वि विशेषो भिभयाशक्नेतानेवा तथा च श्रीकृष्णविषयका भिभवाशक्य
तानयानि माद्य स्याश्रयत विषयका भिभयाशक्यता त्यानि मित्रस्यार्थः॥ विप्रादृनमाद्ग्रहमादौ पंचम्याः रा.म.
थे ह विनिर्गतो अर्थोनतमतं। चौराद्भ्नमात्र नरमादेचौरात्स्वमात्रावेननदसंभवान् धातोरपि पये ह विनि १८

योगफलत्वकत्वीकारोर्थानुष्ठानजनकत्वीकारात् । विशमुनयास्ततः स्मारोदाचौ स्पष्टेनत्दर्शं भवान् । यं चम्यप्रेक्ष्य
विनियोगः अव्यवहितो नन्त्वेसं बंधेन धात्वर्थनावच्छेदके विधिविनियोगः नैनिम्न व्यवहितो नन्त्वे चत्वस
मानविषयफलश्रुत्योर्नापि विनियोग अव्यवहितभिन्नत्वे तेन मूढ्नः प्रतिगृहीत्वा विमतोऽस्तथ नमानरि
मृद्गादस्तस्तिनयपोगः इत्थं यथि प्रपवेष्टविनियोगा अव्यवहितो नाधनत्व निवधेष्टविनियोगफलत्वकत्वी
फलत्वाभिमतार्थः । अथ धर्मं जिज्ञासेत इत्यत्र यच्छब्दा कर्मत्वं धात्वर्थनिरूपितत्वं तस्याश्चाधर्मनिरूपितोऽभिमतार्थः अथ धर्मा
द्विरमतीमाये धातोः कारणान्तरम् करणां पंचम्याः कर्मत्वमभिमतार्थः । स च करणोः करणोच्चाचेति । न
धात्वर्थं पुनर्न करोतीत्यर्थः । धर्मात्मपायनीमारोपं चम्या । विषयत्वं धात्वर्थे नधानं । आख्यातस्याश्रय
त्वमर्थः । धर्मो विषयकोऽवधानाभावोऽप्रमादः इति याकार्थः उपाध्यायादन्तर्धत्ते शिष्य इत्यादौ धातोः स्वावि
षयकप्रमत्तविरोधि आपारः पंचम्याः संबंधित्वं धात्वर्थैनावच्छेदकमप्रमत्तादि चेतं । आख्यातस्य कृतिरर्थः
। उपाध्यायसंबन्धि स्वविषयकप्रमत्तविरोधिआपारानुकूलकृतिमान् शिष्य इति याकार्थः इत्थं धर्मा

कृ॰ प॰ द्विहिमानिमासैवं च मीनायाहं ते कि तु ज्ञ न कत्वहा पकत्वरूपो हेतुस्तेन मन्वहा व्यत्वरूपे हेतुमत्त्वे वा हे
१८ नाविति मत्रे गानु शिष्टा। न चैवमनिकृतुः महानितिनिमत्रं व्यं थंः फाष्टामेचनी मत्रेवेदं ज्ञापनस्मा
17 द्यावप्पुमानिनिरूपितहेतुतायंकपेचम्या हेना यिनिमत्रे लौ य स भ यो दिनिया ऽं उमजे हेतुफत्वेपि
सावधिकत्वप्रयुक्तानं उ मनि रूपधान थीनिरूपितत्व रूपस वंयस्य हेतुत्वानां मकने याहे ना विति
मत्रेणानर्थकं पंचम्या मसं भ या दिति। अधिकरणानुचनधर्मसंबंधः स पो गां दिरूपसंबंधस्यादि
रूनपा यद्दादिपि कुंगयाधातो पजेः। न च त्वधर्मसंबंधोऽधिकरणत्वकुशादिकं च न वद्दादिध
मे। नियामं। त्वधर्मस्य त्वा धेयत्व रूपमनपाया मेपत्वस्य च त्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपेकत्वरूप
त्वेना मो मो स्य पप्रसंगा ता ना प्यु मजो धिस्थितपेह स पेयापेतणीयमाधिकरणं उ मनये: पेतणो
पंकार्थस्य समवायापिकारणो स्थितपेयत्वे ऽनलादिज्ञानपेजामादेः समवायापिसमवायादेः त्वरूप एम॰
संबंधी नियाम्य ऽपेत्तणीयत्वस्य कारणत्वरूपत्वे ऽसमवायापिकारणताव ऽमानाप्ते:। समवायिकार

णत्वं नु घटत्वादिसंसर्गेण तेन संभवति । नापि तद्भिन्नत्वे सति तत्तन्नु भूतिर्वधकेसंयोगावच्छिन्नत्वं । यत्र
नवच्छिन्नेत्याधिकरणत्वं । अप्रसिद्धाकेसंयोगाभावे घटावारणाय अवच्छिन्नत्वमुपात्तं । अवच्छिन्नमात्रस्याविलक्ष
णत्वं संयोगादिमत्वे यातेन कस्यचिदमनना प्रसिद्धावृत्तिनाम्नासिः गुणादेस्तस्म यापित्वं समवायपरि
त्यक्तरूपसंबंधित्वं एवपरं पर्य संवंधे नापि वृत्तित्वमपि नियामकस्य ननु गमनात्स सम्यानामा वीत्वस्यामा
व्यत्वात्रिविकं तु भवति योगित्वादिवदधिकरणका रमतीति स्वात्मिकमधिकरणत्वं स्वरूपसंबंधरूपमतिरिक्तं वे
मभ्युपेतन । एवमाधेयत्वमपि व्याख्यातं । इत्थं च गेहस्याप्यामादेनं पचतीमादेपत्रव्यर्थोऽधः स्वतापत्रं । अधो
वच्छिन्नसंयोगानुकूलनकाष्ठेवस्यादिव्यापारस्मैव । पत्रव्यर्थोऽप्रतिवं स्थालादिसंयोग एव पाकजोहपयिमादिव्य
वहारादिमवमेउभयव्यापिवेगेहादेः स्वातंत्र्यधिकरणशोभावात् । कर्तृकर्मोऽन्यतरद्वारान्वयाश्रयत्वरूपं
क्रियाधिकरणत्वा स समर्थ्यर्थः । नेदांकुः कर्तृकर्मव्यवहितत्वमसाक्षात्तथा पतत्रिकायां । उपकुर्वनक्रियाथित्
द्वेशाद्वेऽधिकरणतं स्मृतं । चत्वरः परंपरयाधिकरणत्वमात्रं समर्थ्यर्थः । अत एव भोगात्स्येनरो वेदं

का·पा· ग्रहणात्काष्ठादिर्वाल्लवनादाग्रहमध्येपाकफलोगृहस्वकलेवानास्थियानाञ्चपलेविग्रहेपचतीतिप्रयोगः
यद्धिर्यस्माद्ःतात्तामाकणमनादिङ्क्रियाश्चपहोपिचेस्चेपचनिचेञ्चेगछतिःमाघप्रयोगानेपांपरपेमुक्तं।
२९ नचैवंक्रियाश्चपलसैवसमस्यपूलोक्रियायोगंविनाभूनलेघञ्स्मादिप्रयोगानस्मादिनिवाञ्चं।हत्वा
16 त्ःनहिक्रियारहितंवाक्यमस्तीतिशाब्दिकाः।वस्तुनोऽधिकरणत्वमात्रमाधेयत्वमाञ्चेयासमस्यर्थः।क्रि
याशास्योमलस्यत्वात्।सचपञ्चक्रियापायामचेतिनञ्चकारकत्वमस्यहाः।अतएवमनलेघञ्स्मादिक्रि
यासमयाकात्तागाढयोधरतिनेपापिकाः।अत्रमूललनिहाधिकरणानानिरूपकोघञ्स्माकारकोवे
धःनिरूलंनिरूपकत्वंयसंसर्गइतिप्राचः।एवंसतिनिरूपकत्वसंबंधस्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्
नेलेनघञ्स्मादूनगर्योच्चयासंधतानमूननानिहृपिताधेयत्वाश्चयोघञ्स्मनवपयोधःनिरूपितत्व
मात्रपत्वेयसंसर्गइतिनुनेआः।निमित्तसमर्थ्योनिमित्तत्वंनयोदृश्यपत्वंफलत्वेनफलवत्लेनवाइष्ठा एम॰
विषपत्वहृपंनेयाघंमशाकनिवक्तौधमंकरोतीमाटोमशाकानिवमामाइःफलत्वात्।द्वितीयंचर्मणाद्वी ९

पिनहंनीमा हो चर्मा देः क्षिद्धनपा स्वनन त्यपप्तनु यत्नै ये सता न त्व मपोस्म त्वेन धान्वर्थं चेति । न पाय म
साकुनि हनी छा मपो स्मधु म का । गो म्नयः चर्मा गिघ यक स्वत्व प्रकार के छा मपो सं छी पि कर्म कहननाद
कृत्वकृनि मा नि नि च क्र मे गो यो धः एव सी मि पुरुल्क कोऽहनदस्मा हा च पि । पुष्पन को गं घ म्रगः । सी मा त स्मां
इको शन रति को या तः सा च नि नि ना न कुमं यो गे हमनु शो मृप्य न त्वां तिं चित्क में प्रकार क यो धम न क धानु
यो गं म पुष्पनेना हशो यो धनन कना च स कमं कस्य धानोः कर्म यो धक य र यो गे न । यथा द्वी पिनं हंनी मां ग्र
व कर्म कस्य च कर्म गि शिष्टहा यं शता मा यथा ऽ वि घा जनी त पे प उहमो । हैव देनी मस्मु उद यानि गिरि
शि त्वरमा हो हनी मर्था त । श्व चर जनी हय स्मत पो ऽ शजम न्वे पि नि मि न तं ता न गि घ प त्वे नो देश्यन पाते
न लो का नां जनी त्य प ता मा यं प डद्दनी मर्था मे के । एतन नद्धी पि यनि पा य द्वा पि ऽ भि सं स गोभा वा गि शि ष्ट
का लस्मु जनी ला तर पों दयेन द स्यु मा देन न भा गभा वना शे घि शिष्ट का लना हा उज नी त पे छा प्र पो
स त्व त पो द ये त न नि मम । शा दि शुक्रं नि स म छ हा मा हा गु म नि पि स स म्प र्थः शा डु म नि क पुष्पा

का॰वृ॰ ष्वपाः समस्तष्ठ्यहानिवाऽर्थः। नन्वगोऽस्मिन्निकर्तुष्या श्रप्येवं पक्षे तावपि न यात्प्रयोगः स्यादिति यस्ष्यां समस
२९ ष्ठ्यस्त्रधुष्या अयन्तेनन्तुमस्येजित्येयघनयातुल्येयपि समस्तष्ठ्यां जित्यन्तामान्। नद्यच्छेदेन शाऽस्मिन्निक
त्वस्यप्रसक्तिसिद्धत्वात्। एवं पक्षेोदितुष्यत्वावच्छेदेन शाऽस्मिन्निकत्वाभावेन तथाप्रयोगाभावात्। तथा तो
२९ दयेयामसष्ठीयत्वष्यत्वेनन्तत्तगो निरिक्तास्मिन्नस्याः सामानाधिकरण्येन मर्थः। गुणकर्मास्वत्वे
न निसत्तादिस्यादिना गुणकर्माम्तत्वसमानाधिकरणत्वयोधात्। नच घटत्वकालिकं यद्देशिकं च ने
माधं समानकालीनत्वमर्थवसन्न। घटयोगोऽभूत् समानानुकूल्यागतोऽद्य स्यात् गतः स्मा। दोक्षत्र समस्त्वर्थे
तमानकालीनत्वेन देहहनमानस्यानिहत्वेनान्वयः। माहिष्यादिदेहहनकालीनेन तथाप्रयोगाभावात्। नापि
गोदेहहनस्य गोगोदेहहनत्वेनथानोऽनुपपत्तेः। किन्तु गोविशेषणकर्मविशेषणस्य गोदेहहनस्य। हस्य एव.
चतादृशो देहहनसमानकालीनागमनानुकूलकृतिमानिमाप्यर्थः। अपि त्वागतस्माहो वृनतथान्यपः २९
आगमनकाले देहहनस्यानिनतयो देहहनकालीनत्वस्यागमने यावत्सानां किन्तु वर्तमानध्वंसप्रतियोगिते

का॰वा॰ हनकर्मसु गोष्विति ङ्गा सु गोष्विमन्नार्थेन्ना ह शा सेहनविशेषण सनियोगित्वविशेषणत्वं समसमानका
२॰ लीनत्वमागमनेऽप्यागमने नेष्या चेन्नाह शा यत्तेमानत्वं मत्काठीनागमनानुकूलकृतिमान्निति चेद् हन्ती यथा
मार्थः॥ एवं गोषु हो हन्नीपास्यागतः इमा एव विना ह शु, प्रतियोगित्वविशेषणता आगमावस्यन्समानकाली
२० नत्वं भासते। तथा सत्समर्थ्यं समानकालीनत्वं मह्लमसर्वेणोत्वेषायत्ति। ना ह शणो हो हननकर्मत्वविशिष्ट
गोऽस्ति। ह शा त्वविशेषणता गोऽत्राना घाम्रपत्वं तत्ववन्धनकाले ऽच्युपाना ह इत्तु योध्यं। तस्य च भावेन भाव त्वेन तत्ता
त्विनिमत्त्वं तस्य यस्य निरूपयाधिकेया नतं भ स्वते इति भ्रान्त्यो नानुकूल्याः साम्याधिकरण्येन समन्वीति तत्त्रेणा
नुशिष्टेति गुणकर्मान्यत्वे सति सत्ता इत्यादौ नामार्थयोः सामानाधिकरण्येन समन्वीति पुंस्त्वे तथापि गुणान्य
ताकर्मान्यत्वे सति सत्ता इत्यभिप्राय योग इत्येनानुसूत्रेन धात्वोनर्थयो भावप्रक्रियाया परेऽधर्मनामयोः। तथा
च पूर्व्य धर्म्मेणाधर्मिणोरन्निरूपस्य सामानाधिकरण्येन प्रतिपादिततेनान्न समन्वीति सूत्रार्थं इमसेष्ठः॥ १ का॰
इति श्रीमहामहोपाध्याय श्री प्रजनपाराभरतवाचस्पतिविरचितेन कारकवादः समाप्तः संवत १८०४ श्रावन सु॰ १ २०

न्याय